

Світлана ГАГА

*молодший науковий співробітник
Центру наукової реставрації
та експертизи Національного
Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

ТВОРЧИЙ ВНЕСОК ГЕОРГІЯ НАРБУТА В ІСТОРІЮ СТВОРЕННЯ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ПАПЕРОВИХ ГРОШОВИХ ЗНАКІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Георгій Іванович Нарбут – художник-самородок, його творчий доробок вражає своїм об’ємом та різноманітністю. Він не обмежує себе ані якоюсь певною темою, ані технікою, він щиро наділений природою високим професіоналізмом та багатограним талантом.

Нарбут народився й закінчив своє життя в Україні, був знавцем її художньої старовини й народного мистецтва, що певною мірою визначило своєрідність його індивідуальної манери. Працюючи в Петербурзі, Нарбут як художник формувався в об’єднанні “Мир искусства”, належав разом з Д. І. Митрохином і С. В. Чехоніним до його молодшого покоління. Переїхавши до Києва, він заклав основи нової школи української графіки. Те, що було створено ним в Україні, відносно мало відомо. Видання з малюнками Нарбута в цей час представляють бібліографічну рідкість. Нарбут-майстер невіддільний від Нарбута-людини, неповторно яскрава й суперечлива особистість відбилася в творах художника, а характер його роботи, обумовлений тими або іншими замовленнями, художніми враженнями, в свою чергу, впливав на формування людської індивідуальності.

Паперові грошові знаки – об’єктивні свідки багатьох історичних подій, що відіграють важливу роль у системі соціально-економічних, політичних відносин як в середині країни, так і між державами. Специфічний характер історичного розвитку України викликав серйозні зміни в її грошовому обігу. Мало де в світі були такі великі за обсягом та різноманітністю випуски грошових знаків, як в нашій країні, і найбільша їх кількість відбувалась у 1917–1920 рр.

Саме на цей період припадає сплеск таланту славетного українського художника-графіка Георгія Івановича Нарбута (1886–1920), який зробив великий внесок у відродження національної державності

України, трагічна перерва якої тривала понад два з половиною століття.

Після лютневої революції 1917 року та утворення у березні Центральної Ради в Україні ніхто не вів і мови про запровадження своєї національної валюти. Однак протягом літа-осені різка зміна політичної ситуації змусила молоду українську владу терміново вирішувати питання про незалежність та суверенітет республіки. Ще до проголошення в IV Універсалі (січень 1918 р.) самостійності УНР Центральна Рада встигла провести низку важливих соціальних та економічних реформ, спрямованих на захист суверенітету України. 19 грудня 1917 року Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів. Відтак УНР створила свою власну грошову систему, назвавши державну одиницю карбованцем.

Ще влітку 1917 р. уряд оголосив серед митців конкурс на кращі ескізи українських паперових та “дзвінких” грошей. У цьому конкурсі взяли участь відомі художники, які залишили яскравий слід в історії образотворчого мистецтва України: маляр і графік, викладач друкарської школи в Києві Григорій Золотов; провідна й авторитетна постать у мистецьких справах України, всебічно обдарований митець Василь Кричевський (якого називали “батьком” нової української графіки та архітектури); керівник мистецько-гравірувального відділу Експедиції заготівлі цінних паперів (з березня 1918 р. по червень 1919 р.) Іван Мозалевський; майстер декоративного мистецтва Антон Середя; графіки Олександр Красовський, Антон Приходько, Борис Романовський та ще чимало здібних і талановитих митців, які створили до 300 різних ескізів грошових знаків. Впродовж трьох наступних років кращі з проектів були використані урядами України в усіх випусках грошей.

Державний Кредитовий Білет – 10 гривень, 1918 р.

Центральною постаттю серед своїх колег-митців став Георгій Нарбут – ідеолог нової хвилі української графіки, чий творчий доробок і ідеї вагомо вплинули на розвиток національного мистецтва. Його образотворча пластика (спочатку класично-ампірна) поступово збагачувалась традиціями української історичної мистецької спадщини, передусім часів бароко і, як дуже своєрідна та глибоконаціональна стала школою модерної графіки й зразком для послідовників. За свідченням сучасників Георгій Нарбут “створив цілу епоху в розвитку українського мистецтва” [1].

“З усієї графічної спадщини Нарбути, – писав відомий мистецтвознавець Володимир Січинський, найбільше пам’яткове значення мають українські державні знаки. Вони свідчать не тільки про високий мистецький рівень і спільність нашої культури, але й під мистецькими оглядами стоять вище інших... Взагалі державні знаки у виконанні Нарбути – це наше наочне свідоцтво державної спільності, наша гордість і слава. У грошових знаках і марках Нарбут, крім великої фінезії виконання, графічної досконалості та оригінальності змісту, досяг великої творчої синтези

українського національного стилю і власне цим вони для нас надзвичайно цінні” [2].

Зразки грошових знаків були обговорені на комісії, до складу якої увійшли урядовці, вчені, знавці фінансової справи, митці. З численних проектів комісія прийняла 12 зразків державних банкнот Г. Нарбути, а саме: 100 карбованців першої і другої емісії; 10, 100 і 500 гривень; 30, 40 і 50 шагів; 3,6% облігації вартістю 50, 100, 200 і 1000 гривень. Тепер справа стала за виготовленням, офіційним затвердженням та введенням в обіг нових грошей України.

Загальний обсяг першої емісії було встановлено на суму 500 млн. карбованців. Започаткували її білетом з номіналом у 100 карбованців. Проект грошового знака виконав художник Г. Нарбут.

В основу ескізу грошового знака у 100 карбованців Г. Нарбут поклав різні мотиви народної творчості. В майбутньому майстер, виготовляючи еталони інших купюр, продовжив цю традицію. Художник не копіював вже існуючі світові зразки знаків, а створив особливий, глибоко національний витвір мистецтва. Проте, коли знак у 100 карбованців було надруковано, Г. Нарбут сам ледь зміг його впізнати через відверто низький рівень поліграфії.

Хоча замовлення розмістили у кращій по тих часах київській друкарні Кульженків, відтворити кольорову гаму не вдалося через відсутність потрібних фарб. Поліграфічна база перебувала тоді у глибокій кризі. Бракувало обладнання, верстатів, барвників, паперу необхідної якості. Тому довелося при виготовленні банкнот використовувати папір доброї якості, хоча й без водяних знаків. В народі гроші одержали спочатку назву “кульжинок”, за прізвиськом власника друкарні, а згодом їх назвали “горлинками” через схожість орнаменту до традиційної вишивки на українському жіночому одязі.

На аверсі центральне місце займає головний декоративний елемент – картуш, з усіх восьми боків обвитий вишуканим рослинним орнаментом у стилі українського бароко. У центрі картуша – зображення старовинної емблеми часів Київської Русі, знак князя Володимира Великого – тризуб білого кольору (тризуб, як головний символ Української Народної Республіки, був затверджений Центральною Радою тільки 12 лютого 1918 р.) Середній зуб тризуба увінчаний хрестом (у класичному варіанті, без хреста, тризуб фігурує на всіх наступних випусках грошових білетів). Присутність хреста викликала чимало суперечок при обговоренні зразка купюри (прихильники затвердженого варіанту доводили, що на княжих монетах “златниках” та “срібляниках” хрест не має до тризуба ніякого відношення, що початок напису по краю монети знаходиться якраз над тризубом, бо, як це часто зустрічається у слов’янських рукописах, писаних кирилицею, на початку тексту

ставився хрест, який без зайвих слів означав: “Починай, перехрестившись!” над хрестом напис: “Державний Кредитовий Білет” і позначка номіналу – “сто карбованців”. Цифри завітчано. Нижче напис: “1 карб, містить 17,424 долі щирого золота”. По боках восьмикутника два овали: у лівому – теж зображення тризуба, у правому – зображення лука-самостріла (або куші чи арбалету) – старовинного Київського герба. Далі йдуть написи: “Директор Державного Банку Української Народної Республіки М. Кривецький” та “Скарбник В. Войников” (факсиміле). Нижче, ліворуч, “Рік 1917”, праворуч – “Серія АД 185”. Поле білета окреслено зигзагоподібною рамкою. Вгорі напис “Українська Народна Республіка”. Під картушем ініціали автора “Г. Н.”. Тільки в тексті на аверсі автор вжив дев’ять варіантів оригінального шрифту.

На реверсі купюри поле білету замкнене у прямокутник. В центрі велика стилізована цифра “100”, вкрита рослинним орнаментом, і малюнок “килими”. Обабіч цифри, по краях білета, розташовані віньетки з візерунками у народному стилі.

Особливістю реверсу купюри є напис вгорі російською і польською мовами: “сто карбованців” та “sto karbowancow”, а під “килимами” зазначення номіналу єврейською (іврит), відповідним шрифтом. У такий спосіб УНР виказувало толерантне ставлення до культури та потреб національних меншин України.

Над цифрою “100” напис в картуші: “Державні Кредитові Білети Української Народної Республіки забезпечуються державним майном Республіки, а саме: надрами, лісами, залізницями, державними прибутками, в тому числі прибутками з монополії цукру та інших монополій”. У нижньому лівому куті в картуші напис: “Державні Кредитові білети Української Народної Республіки ходять нарівні з золотою монетою” (царського карбування – Авт.). Паралельно, у правому куті, праворуч – напис: “За фальшування Державних Кредитових білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою”.

Перший грошовий знак номіналом у 100 карбованців було надруковано на папері без водяних знаків. Його розміри 103 x 168 мм. Папір і фарби купюр не відповідали усталеним стандартам: кольори на аверсі тьмяні, приглушені, коричнево-жовтуваті, на реверсі – зеленувато-сині.

Білет у 100 карбованців став першим кроком на шляху до фінансової незалежності України. Однак, водночас з купюрами державної емісії в обіг потрапила велика кількість фальшивих банкнотів. Вже з 16 січня 1918 р. випуск номіналу у 100 карбованців припинили. Потім, при евакуації органів радянської влади, що протрималися тоді у Києві близько місяця, і у зв’язку із наступом німецько-австро-угорсько-

українських військ кліше білета, яким заволоділи більшовики, було вивезене до Москви.

Через це пізніше уряд гетьмана П.П. Скоропадського оголосив законом від 24 вересня 1918 р. номінал анульованим з 1 листопада 1918 р.

Перша емісія пройшла успішно, але білети номіналом у 100 карбованців не вирішили проблеми грошового дефіциту в Україні.

Після укладання Брест-Литовського мирного договору і повернення Центральної Ради до Києва, 1 березня 1918 р. гривня стала основною грошовою одиницею. Відбулася друга емісія Центральної Ради (починаючи з 6 квітня 1918 р.). Були випущені паперові гроші номіналом у 100, 200, 400, 500 і 1000 карбованців, з водяними знаками, на високоякісному папері. Загальний обсяг емісії було встановлено на суму 500 000 000 карбованців. Започаткували її білетом з номіналом у 100 карбованців. Купюри у 100 карбованців (роботи Г. Нарбута) були двох видів. Перший друкувався на папері з водяними знаками “зірки”, другий – на папері з “грибами”. Знак 100 карбованців був виготовлений Нарбутом на замовлення Уряду при гетьмані П. П. Скоропадському. На аверсі на алонжі (біле поле) була тиснена печатка із зображенням Богдана Хмельницького, через що в народі ці гроші прозвали “богданівками”. На реверсі: в центрі – “козак з мушкетом”, ліворуч – книги у картуші, праворуч – циркуль, шестерня, вгорі над ними текст: “Сто карбованців”. Гроші пішли в обіг, і економісти вважали, що якби не прив’язка до російського рубля, то вони навіть були б вищі за курсом. Серед колекціонерів банкнота у 100 карбованців високо цінується як зразок першої української валюти.

Березень 1918 р. ознаменувався подією великого державного значення – Центральна Рада прийняла важливий документ, що мав непересічне значення для всієї фінансової системи України, а саме Закон “Про грошову одиницю, биття монети та друк Державних Кредитових Білетів”. Закон проголошував, що віднині за грошову одиницю в країні прийнято гривню, що має містити 8,712 долі щирого золота й поділятися на 100 шагів [6]. Державний Кредитовий Білет – 100 гривень проектував Г. Нарбут. Надруковано їх у Берліні фарбами синьо-фіолетового кольору на папері з водяними знаками.

Державні кредитові білети попередньо вирішили друкувати такої вартості: 2, 5, 10, 20, 100, 500 та 1000 гривень. Наголошувалось також на тому, що за формою гривні повинні відповідати першій 100-карбованцевій банкноті, але малюнки та кольорова гамма мають бути іншими. Спільними для знаків всіх номіналів гривні мали бути написи на реверсі про те, що білети забезпечуються всім державним майном республіки, обертаються нарівні з золотою монетою, а також про покарання за фальшування знаків – по-

100 карбованців. Друга емісія, 1918 р.

збавлення прав і каторга. Визначення малюнків і кольорів кредитових білетів відносили до компетенції Народного міністра фінансів.

Державний Кредитовий білет – 10 гривень надруковано вишневим кольором на папері з водяними знаками. Розміром 89 x 139 мм. По периметру прямокутної рамки Нарбут 16 разів вказує номінал банкноти (4 рази словами “десять гривень” і 12 разів цифрою “10”).

Державний Кредитовий білет – 500 гривень, 18) з усіх надрукованих у Німеччині, найменше схожий на виготовлений Нарбутом зразок через зміну німецькими друкарями кольорів і сіток. Водяні знаки у вигляді так званих “хрестиків”. Розмір купюри 119 x 185 мм.

Законом від 18 квітня 1918 р., ухваленим Центральною Радою, Міністерству фінансів надано “право випускати в обіг розмінні марки Державної скарбниці в розмірі дійсної потреби, та не вище суми 60 мільйонів карбованців” [5]. Їх планувалося випустити вартістю 1, 2, 4, 6, 10, 20, 30, 40 та 50 шагів. Зазначимо, що введення шагів передбачав ще закон Центральної Ради від 19 грудня 1917 р. про випуск

Державних кредитових білетів УНР. В ньому визначалося, що карбованець ділиться на 200 шагів. В обіг надійшли знаки номіналом від 10 до 50 шагів.

5 серпня 1918 р. з’явилися перші паперові гривні. Це були 3,6% облігації внутрішньої позики які називалися “Білетами Державної Скарбниці” номіналом у 50, 100, 200 та 1000 грн. Такі білети друкувалися з 8 купонами (по 4 з кожного боку банкноти). Художник Георгій Нарбут був автором ескізів. Всі ці білети було віддруковано в державній друкарні в Берліні. Білети відрізнялися між собою кольором паперу та друку. Папір цих 3,6% білетів має водяні знаки. Величина повного білета з купонами 150x290 мм, а по відрізанню всіх 8 купонів сам білет мав розмір 150 x 150 мм. Самі купони – 37 x 75 мм. Спочатку планувалося використовувати ці білети як облігації для внутрішньої позики, проте через брак грошей у серпні 1918 р. уряд наказав використовувати їх як гроші.

Шаг – термін суто український. У XVI–XVIII ст. вживався для позначення трьохгрошовика. Він став найменшою одиницею грошової системи всіх емісій України 1917 – 1920 рр. Шагів було надруковано на загальну суму 16 014 575 карбованців, але через велику кількість місцевих підробок на ринку їх набралось вдвічі більше. Шаги не прижилися на новому фінансовому ґрунті і тому у березні 1919 р. були ліквідовані радянською владою.

Шаги друкувалися на гумованому картонному папері тими самими кліше і кольорами, що й перші українські поштові марки. Лицеві сторони цих “монет” нічим не відрізнялися від поштових марок, різниця була в якості паперу і в друкуванні на зворотній стороні пояснення про їх рівновартість монеті. Перші 40 тис. з них були зубковані або перфоровані. Інколи вони виконували роль знаків оплати поштової кореспонденції, наклеювалися на поштові листи та конверти, проти чого пошта, однак, не заперечувала. На всіх марках напис: “Українська Народна Республіка”, позначення номіналу. На всіх знаках, що виконав Г. Нарбут, а саме: 30, 40 та 50 шагів є зображення двох поштових сурм, очевидно, таке вирішення підказав митцю його родовий герб, на якому зображено три сурми.

Марка 30 шагів мала синій (ультрамариновий) колір. У восьмикутнику, на сітчастому тлі, зображено профіль жіночої голівки у вінку з колосків пшениці, що символізує молоду Україну і відтворює античні

елементи в українському модерні. Це зображення стало своєрідною “візитною карткою” майстра і набуло навіть окремого терміну – “українізована античність”. Вільні поля поза восьмикутником угорі заповнюють два-три зубчики, а внизу поштові сурми.

Марка 40 шагів – зеленого кольору друку, з написом “Українська Народна Республіка”. Центр заповнює тризуб у багато орнаментованому вінку. На долішній частині вінка “40 шагів”, а дві поштові сурми справа.

Марка 50 шагів – червоного кольору друку.

Для всіх знаків характерним є зображення вінків з традиційних для національного орнаменту квітів. На марці у 40 шагів в середині вінка розміщено тризуб, на п’ятидесятишаговій марці – орнаментована цифра “50”. Під вінком назва УНР у формі, аналогічній двом попереднім номіналам. Марки останніх двох номіналів друкувалися в Києві та Одесі до грудня 1918 р.

Георгія Нарбута зацікавили спроби фальшивомонетників повторити руку майстра і задля курйозу він зібрав колекцію підробок, у якій одних тільки 50-шагових марок назбиралося до двадцяти варіантів.

Закон надав карбованцю важливої ролі у господарському і політичному житті. Хоча карбованець був в певному сенсі валютним сурогатом, однак набув державного авторитету в галузі фінансування бюджету, потіснивши банківський репрезентант – гривню на друге місце.

Лише втрата державності призвела до остаточного зникнення української валюти з історичної арени. Радянський уряд спеціальним декретом оголосив українські гроші незаконним засобом платежів на всій території УССР. Але ще довго більшовикам довелося воювати з українською гривнею, караючи тих, хто продовжував нею користуватися. У деяких регіонах, особливо на західних землях, гривні ходили аж до 1921 р. Процеси, що відбувалися тоді в Україні, досить схожі на ті, які вона переживає сьогодні. Отже, українським боністам не завадило б ретельно дослідити цей історичний період. Наші архіви можуть зберігати багато документів, які годилося б оприлюднити, щоб надалі уникнути помилок, про які нагадує нам історія.

Це дослідження – про перебіг важливих подій, пов’язаних з першими, можливо, й тому і не надто сміливими або поспішними кроками введення в Україні національної валюти. Це спроба в хронологічній послідовності, йдучи за свідченнями історичних документів, розкрити призабуту сторінку вітчизняної історії – як три українські уряди шляхом спроб і помилок намагалися відірвати Україну від впливу російської валюти.

З усієї графічної спадщини Нарбута найбільш пам’яткове значення мають українські державні знаки. Вони свідчать не тільки про високий мистецький рівень і спільність нашої культури, але й з мистецького погляду стоять вище інших... Взагалі державні знаки у виконанні Нарбута – це наше наочне свідчення державної спільності, наша гордість і слава.

30 шагів. Дзвінка монета (аверс).
Зубкована. 1918 р.

40 шагів. Дзвінка монета (аверс).
Зубкована. 1918 р.

50 шагів. Дзвінка монета (аверс).
Зубкована. 1918 р.

1. Січинський В. Юрій Нарбут. Краків, Львів, 1943. – С. 59.

2. Січинський В. Юрій Нарбут. Краків, Львів, 1943. – С. 53 – 55.

3. Фолькнер С. А. Задачи унификации денежной массы // Экономическая жизнь. 1919. № 111.

4. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. спр. 353. Арк. 1.

5. Джерельну базу роботи становлять архіви та фонди Національного музею історії України, Національного художнього музею України (м. Київ).